

Basiskennis Geschiedenis

Noordhoff

Hans Keissen

4^e druk

Basiskennis geschiedenis

Hans Keissen

Vierde druk

Noordhoff Groningen

Ontwerp omslag: G2K Creative Agency (Groningen-Amsterdam)

Omslagillustratie: iStockphoto

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen of via het contactformulier op www.mijnnoordhoff.nl.

De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie. Aan deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s), redactie of uitgever ontleen.

0 / 22

© 2022 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht, Nederland

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers. Meer informatie over collectieve regelingen voor het onderwijs is te vinden op www.onderwijsauteursrecht.nl.

This publication is protected by copyright. Prior written permission of Noordhoff Uitgevers is required to (re)use the information in this publication.

ISBN (ebook) 978-90-01-29918-7

ISBN 978-90-01-29917-0

NUR 133

Inhoud

Inleiding 6
Begrippen 8

- 1 Tijd van jagers en boeren (> 3000 v. Chr.) 11**
- 1.1 Jager-verzamelaars 12
 - 1.2 De overgang van jagen en verzamelen naar landbouw 14
 - 1.3 Religieuze uitingen: grottekeningen, beeldjes en grafgiften 18
 - 1.4 De bronnen van dit tijdvak 18
 - Musea met collecties over dit tijdvak 20
 - Samenvatting Tijd van jagers en boeren 22
 - Begrippen 24
 - Test je kennis 26
- 2 Tijd van Grieken en Romeinen (3000 v. Chr.-500 na Chr.) 29**
- 2.1 De eerste beschavingen: het ontstaan van stadstaten 30
 - 2.2 Het Romeinse Rijk 31
 - 2.3 Religie bij Grieken, Romeinen en Germanen 38
 - 2.4 De bronnen van dit tijdvak 39
 - Musea met collecties over dit tijdvak 40
 - Samenvatting Tijd van Grieken en Romeinen 41
 - Begrippen 43
 - Test je kennis 45
- 3 Tijd van monniken en ridders (500-1000) 49**
- 3.1 Leven van het land 50
 - 3.2 Het Frankische Rijk 52
 - 3.3 De verspreiding van twee religies 54
 - 3.4 De bronnen van dit tijdvak 56
 - Musea met collecties over dit tijdvak 57
 - Samenvatting Tijd van monniken en ridders 58
 - Begrippen 60
 - Test je kennis 63
- 4 Tijd van steden en staten (1000-1500) 65**
- 4.1 Nederzettingen groeien uit tot steden 66
 - 4.2 Middeleeuwse vorsten 69
 - 4.3 De plaats van de kerk in de samenleving 72
 - 4.4 De bronnen van dit tijdvak 74
 - Musea met collecties over dit tijdvak 76
 - Samenvatting Tijd van steden en staten 77
 - Begrippen 79
 - Test je kennis 81

- 5 Tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) 85**
 - 5.1 De ontdekkers 86
 - 5.2 In opstand tegen een groot rijk 88
 - 5.3 De hervormers 93
 - 5.4 De bronnen van dit tijdvak 96
 - Musea met collecties over dit tijdvak 96
 - Samenvatting Tijd van ontdekkers en hervormers 97
 - Begrippen 99
 - Test je kennis 101

- 6 Tijd van regenten en vorsten (1600-1700) 105**
 - 6.1 De Gouden Eeuw 106
 - 6.2 De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 112
 - 6.3 Een tolerante Republiek 118
 - 6.4 De bronnen van dit tijdvak 118
 - Musea met collecties over dit tijdvak 119
 - Samenvatting Tijd van regenten en vorsten 120
 - Begrippen 123
 - Test je kennis 126

- 7 Tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) 129**
 - 7.1 Het einde van de economische bloei 130
 - 7.2 Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wordt Bataafse Republiek 131
 - 7.3 De Verlichting 133
 - 7.4 De bronnen van dit tijdvak 135
 - Musea met collecties over dit tijdvak 136
 - Samenvatting Tijd van pruiken en revoluties 137
 - Begrippen 139
 - Test je kennis 141

- 8 Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) 143**
 - 8.1 Late industrialisatie van Nederland 144
 - 8.2 Nederland een deel van Frankrijk en een deel van het Koninkrijk der Nederlanden 150
 - 8.3 Nieuwe idealen 155
 - 8.4 De bronnen van dit tijdvak 159
 - Musea met collecties over dit tijdvak 159
 - Samenvatting Tijd van burgers en stoommachines 161
 - Begrippen 164
 - Test je kennis 168

- 9 Tijd van de wereldoorlogen en Holocaust (1900-1945) 171**
 - 9.1 De economische crisis tussen de wereldoorlogen 172
 - 9.2 De wereldoorlogen 175
 - 9.3 Totalitaire regimes, het geloof in een 'Leider' 190
 - 9.4 De bronnen van dit tijdvak 194
 - Musea met collecties over dit tijdvak 196
 - Samenvatting Tijd van wereldoorlogen en Holocaust 197
 - Begrippen 201
 - Test je kennis 206

- 10 Tijd van televisie en computer (1945-heden) 209**
- 10.1 Van wederopbouw tot welvaart 210
 - 10.2 Nederland een deel van de wereld 218
 - 10.3 Een veranderend religieus en ideologisch landschap 225
 - 10.4 De bronnen van dit tijdvak 226
 - Musea met collecties over dit tijdvak 227
 - Samenvatting Tijd van televisie en computers 228
 - Begrippen 232
 - Test je kennis 235
- 11 Wat is geschiedenis? 239**
- 11.1 Een beeld van een gebeurtenis in het verleden 240
 - 11.2 Het gebeuren 240
 - 11.3 De bronnen 240
 - 11.4 De historicus 243
 - 11.5 Het beeld 248
 - Samenvatting Wat is geschiedenis? 250
 - Begrippen 251
 - Test je kennis 252
- Geraadpleegde en aanbevolen literatuur 254**
- Register 256**
- Over de auteur 264**
- Illustratieverantwoording 265**

Inleiding

Basiskennis geschiedenis presenteert de leerstof van het schoolvak geschiedenis op een compacte en overzichtelijke manier aan de startende pabostudent. Het boek bereidt voor om te voldoen aan de eisen van het instapniveau pabo voor het vak geschiedenis en is bij de derde druk volledig geactualiseerd.

Basiskennis geschiedenis biedt studenten alle leerstof op een overzichtelijke manier aan, waardoor ze de instaptoets met een gerust hart tegemoet kunnen zien. Het boek leidt de lezer zelfstandig naar het benodigde kennisniveau. Als uitgangspunt voor de leerstof zijn de domeinbeschrijving Geschiedenis voor de Basisschool van het CITO, de SLO-publicatie 'Naar een instapniveau Geschiedenis' en de 'Quickscan geschiedenis instapniveau pabo' van mbo-diensten gebruikt.

De SLO-publicatie 'Naar een instapniveau Geschiedenis' maakt een onderscheid tussen vakgebonden vaardigheden geschiedenis en tien tijdvakken geschiedenis:

A Vakgebonden vaardigheden geschiedenis

In *Basiskennis geschiedenis* komt dit onderdeel gedeeltelijk aan de orde in het afsluitende hoofdstuk 11 'Wat is geschiedenis?' Dit hoofdstuk laat zien hoe een historisch beeld ontstaat. Verder komen de vakgebonden vaardigheden ook aan de orde bij de opdrachten waarmee elk hoofdstuk wordt afgesloten.

B Tien tijdvakken geschiedenis

In *Basiskennis geschiedenis* wordt in tien hoofdstukken de leerstof van de tien tijdvakken en de zevenendertig bijbehorende kennisdoelen kort en bondig uitgelegd. Om de ontwikkelingen tussen de verschillende tijdvakken goed te kunnen vergelijken, wordt elk tijdvak aan de hand van vier invalshoeken (de vier paragrafen in elk hoofdstuk) bekeken:

- 1 sociaal-economisch;
- 2 politiek-sociaal;
- 3 cultureel-religieus;
- 4 bronnen van een tijdvak.

De vijftig vensters of onderwerpen uit de **Canon van Nederland** zijn cursief in de tekst opgenomen. Studenten die meer over deze vensters willen lezen, kunnen terecht op de website van de Canon van Nederland (www.canonvannederland.nl).

Als student moet je kennis uit eenvoudige bronnen kunnen halen en weten welke bronnen in een bepaald tijdvak aanwezig zijn. Elk hoofdstuk sluit af met het onderdeel: de bronnen van het tijdvak. Daarna volgt een opsomming van musea met collecties over het tijdvak en een samenvatting. Aan

de hand van opgaven kan de student controleren of deze de stof heeft begrepen en kan toepassen.

Het boek bevat veel illustraties in de vorm van tekeningen, foto's, schema's en kaarten. Deze geven informatie en een beeld van een periode of een historische ontwikkeling. Het is dus zeker de moeite waard deze goed te bekijken.

De tijdbalken aan het begin van elk hoofdstuk bieden oriëntatie in de tijd. Je moet gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen in de tijd, in een eeuw of een tijdvak kunnen plaatsen. Het gaat niet direct om het kennen van jaartallen.

Website

Op de website www.basiskennisgeschiedenis.noordhoff.nl is een uitgebreid aanbod van aanvullend materiaal te vinden:

Toetsmateriaal:

- toetsvragen per hoofdstuk, gericht op de vaardigheden beschrijven en toepassen
- twee eindtoetsen, vergelijkbaar met de toelatingstoets
- antwoorden op de *Test je kennis*-vragen en op de opdrachten uit het werkboek.

Aanvullend studiemateriaal:

- een Begrippentrainer met per hoofdstuk de belangrijkste historische begrippen

Oefenmateriaal om de leerstof te herhalen:

- het spel 'Tien Aanwijzingen' om historische begrippen te oefenen
- het spel 'Tijdlijn' om personen, gebeurtenissen en verschijnselen in de juiste volgorde te plaatsen
- werkbladen 'Welk woord weg?'

Opmerkingen bij de vierde druk

In 2020 werd de **Canon van Nederland** herzien. Er werden tien canonvensters vervangen. De basis voor de toelatingstoetsen, de SLO-publicatie 'Naar een instapniveau Geschiedenis', werd echter niet herzien. Er is voor gekozen om de nieuwe canonvensters op te nemen in deze druk en de tekst bij de oude canonvensters te handhaven. De vijftig vensters van de Canon van Nederland versie 2020 zijn **cursief** in de tekst opgenomen. Verder zijn in deze druk opmerkingen van gebruikers verwerkt.

In 2020 verscheen eveneens het Werkboek bij *Basiskennis geschiedenis*. In deze vierde druk wordt regelmatig verwezen naar de **Oriëntatieopdrachten**, **Theorievragen** (per paragraaf) en **Opdrachten bij het tijdvak** die te vinden zijn in *Basiskennis geschiedenis Werkboek*.

Landsmeer, mei 2021
Hans Keissen

Begrippen

Eeuw

Een periode van 100 jaar. Het tellen van de eeuwen levert soms problemen op. De christelijke jaartelling begint bij de geboorte van Jezus Christus. De eerste eeuw eindigde met het jaar 100. Wij leven nu in de eenentwintigste eeuw, die eindigt met het jaar 2100. Dus: het jaar 476 valt in de vijfde eeuw en het jaar 1672 valt in de zeventiende eeuw en het jaar 1848 valt in de negentiende eeuw.

Jaartelling

Er bestaan verschillende jaartellingen. Ze zijn meestal gekoppeld aan een religie. Er bestaat bijvoorbeeld een joodse, christelijke en islamitische jaartelling. In dit boek wordt de christelijke jaartelling gehanteerd.

Voor en na Christus

Het begin van de christelijke jaartelling is de geboorte van Jezus Christus. Dit zou plaats hebben gehad tijdens de regeerperiode van keizer Augustus. De gebeurtenissen na deze geboorte worden 'na Christus' genoemd. Alle gebeurtenissen ervoor worden 'voor Christus' genoemd. De Romeinen kwamen in 50 v. Chr. in ons gebied en vertrokken 400 na Chr. Ze waren hier dus 450 jaar.

Toelichting op de foto's bij de hoofdstukopeningen

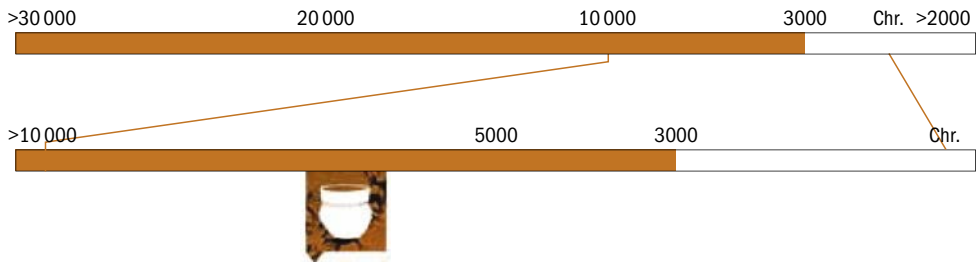
- Hoofdstuk 1: Drenthe - Hunebed bij Havelte
- Hoofdstuk 2: Rome - Forum Romanum, het centrum van het oude Rome
- Hoofdstuk 3: Aken - Troon van Karel de Grote in de Domkerk
- Hoofdstuk 4: Haarlem - De 'Amsterdamse Poort', een restant van de middeleeuwse stadsmuur
- Hoofdstuk 5: Amerika - Kaart van het nog niet volledig in kaart gebrachte werelddeel met een kompas
- Hoofdstuk 6: Amsterdam - Grachtenpand gezien vanaf de Armbrug op de Oudezijds Voorburgwal
- Hoofdstuk 7: Franeker - Planetarium van Eise Eisinga aan de Eise Eisingastraat 3
- Hoofdstuk 8: Stoomtrein eind 19e eeuw, begin 20e eeuw
- Hoofdstuk 9: Groesbeek - Canadese oorlogsgraven uit de Tweede Wereldoorlog
- Hoofdstuk 10: Rotterdam - Het 'Witte Huis', in 1898 het hoogste gebouw in Nederland, bleef bij het bombardement van 1940 gespaard
- Hoofdstuk 11: Amsterdam - Het beeld 'De Dokwerker' als herinnering aan de Februaristaking van 1941

1

Tijd van jagers en boeren

Prehistorie: > 3000 v. Chr.

Geschiedenis is het verhaal van de mens en het verleden. In dit hoofdstuk kun je lezen dat de mens de langste tijd van zijn bestaan als jager-verzamelaar heeft geleefd. Door de overgang naar landbouw ontstonden zoveel nieuwe mogelijkheden, dat wordt gesproken van de Agrarische Revolutie. Dit tijdvak gaat over de prehistorie, de tijd waarin geschreven bronnen ontbreken. De kennis die wij hebben over de jager-verzamelaars en de eerste boeren is vooral gebaseerd op archeologisch onderzoek en andere wetenschappen.

In het werkboek vind je **Oriëntatievragen** bij deze inleiding.

1.1 Jager-verzamelaars

De eerste mensensoorten zijn in Afrika ontstaan. Volgens de huidige inzichten heeft tweemaal een mensensoort zich vanuit Afrika over andere werelddelen verspreid. Nieuwe vondsten werpen echter regelmatig een geheel nieuw licht op de begintijd van de mensheid. Deze eerste mensen leefden allemaal als jager-verzamelaar en moesten zich regelmatig aanpassen aan grote veranderingen in het klimaat. Tegenwoordig bestaat er nog maar één mensensoort: de homo sapiens. In de volgende subparagrafen wordt dit besproken.

1.1.1 Migraties uit Afrika

Er worden voortdurend nieuwe ontdekkingen gedaan over de oorsprong van de mens. Volgens de huidige inzichten komt de mens oorspronkelijk uit Afrika. Daar kwamen ongeveer 4,4 miljoen jaar geleden de eerste mensensoorten voor.

Ruim 1,7 miljoen jaar geleden trok een van deze mensensoorten, Homo erectus (de rechtop lopende mens), vanuit Afrika naar Azië en Europa. In de loop der tijd ontwikkelden zich hieruit nieuwe mensensoorten. In Europa waren dat de Neanderthalers. Zij waren goed aangepast aan het zeer koude klimaat dat toen heerste.

Ongeveer 150.000 jaar geleden leefde in Afrika een nieuwe mensensoort, Homo sapiens (de verstandige mens). Deze verspreidde zich uiteindelijk over alle werelddelen, behalve Antarctica. Ongeveer 40.000 jaar geleden verschenen zij ook in Europa. Homo sapiens kon zich sneller aanpassen aan veranderende omstandigheden dan de andere mensensoorten, zoals de Neanderthalers. Zij stierven net als alle andere mensensoorten uit. Homo sapiens bleef als enige over.

1.1.2 De nomadische samenleving van jager-verzamelaars

De oudste vorm van bestaan is jagen en verzamelen. Tot in de twintigste eeuw waren er, bijvoorbeeld in het Amazonegebied in Zuid-Amerika, groepen mensen die leefden als jager-verzamelaars. Zij leidden een nomadisch bestaan, waarbij ze rondtrokken op zoek naar voedsel. Het tropische klimaat heeft een permanent groeiseizoen, zodat het gehele jaar insecten, wild, vissen en vruchten gevonden worden. Ze hoefden daarvoor niet ver te trekken.

Dit is een groot verschil met de vroegere jager-verzamelaars in Europa. Zij leefden in een klimaat met wisselende seizoenen, waardoor zij rekening moesten houden met het trekgedrag van hun prooidieren.

1.1.3 Rendierjagers

In de geschiedenis van de aarde zijn er regelmatig perioden geweest met extreme kou op grote delen van de planeet. Deze perioden worden IJstijden genoemd. Ongeveer 13.000 jaar geleden verdween de extreme kou van de laatste IJstijd en begon het klimaat in West-Europa iets warmer te worden. Er heerste toen een toendraklimaat met 's zomers een temperatuur van maximaal tien graden. Op de toendra, een gebied zonder bomen en begroeid met mos, gras en struiken, leefden de rendierjagers (zie figuur 1.1). Zij hadden een nomadische leefwijze, waarbij ze van plek naar plek trokken om te jagen en voedsel te verzamelen. De rendierjagers verbleven in de zomer in de omgeving van de Lage Landen om de trekkende kuddes rendieren te onderscheppen. Het vlees, de huid en de botten van de gedode

dieren werden gebruikt als voedsel, kleding, tenten en gereedschap. Grote dieren die eerder op de toendra leefden, zoals mammoeten en wolharige neushoorns, waren hier inmiddels verdwenen. Bij opgravingen zijn de resten van verschillende zomerkampen teruggevonden. De rendierjagers maakten gebruik van vuur om slecht verteerbaar voedsel eetbaar te maken en grote roofdieren op afstand te houden. Ze gebruikten veel gereedschappen van vuursteen. Het waren vooral kleine scherpe werktuigen zoals schrapers en messen. Bij de jacht gebruikten ze speren en pijl en boog. De speren en pijlen hadden een vuurstenen punt. Verder maakten ze ook gereedschappen van botten en hout. Er zijn geen sporen van woningen gevonden, archeologen nemen aan dat de rendierjagers in tenten woonden die gemaakt waren van rendierhuiden.

FIGUUR 1.1 Rendierjagers aan het eind van de IJstijd, ca. 10.000 v. Chr.

1.1.4 Jagers en vissers

Door verdere temperatuurstijging veranderde de toendra in een bosrijk gebied. De rendieren trokken naar het hoge noorden. Andere diersoorten, zoals elanden, runderen, wisenten (bizons), everzwijnen, herten en reeën konden volop voedsel vinden. Er ontstonden ook visrijke meren, rivieren en beekjes.

De jager-verzamelaars in de Lage Landen hoefden rond 7.000 v. Chr. niet ver te trekken. Ze konden in een beperkt gebied blijven waar voldoende voedsel werd gevonden. In de lente werd veel gevist, in de herfst werden noten en vruchten verzameld en verder werd het hele jaar gejaagd.

Archeologen hebben verschillende boomstamkano's en visvuiken opgegraven (zie figuur 1.2). Bovendien vonden ze, bij de aanleg van een spoorlijn, een graf met het skelet van een vrouw uit ca. 5000 v. Chr. Zij kreeg de naam **Trijntje**. Een bijzondere vondst, omdat er weinig graven van jager-verzamelaars zijn gevonden.

FIGUUR 1.2 Een kamp van jagers en vissers met boomstamkano en visfuiken, ca. 5000 v. Chr.

In het werkboek vind je **Theorievragen** bij deze paragraaf.

1.2 De overgang van jagen en verzamelen naar landbouw

Jager-verzamelaars trokken in kleine groepen rond, op zoek naar voedsel. Iedereen hielp mee bij de jacht of bij het verzamelen. Ze hadden weinig bezittingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er veel minder archeologische sporen van hen worden teruggevonden dan van boeren.

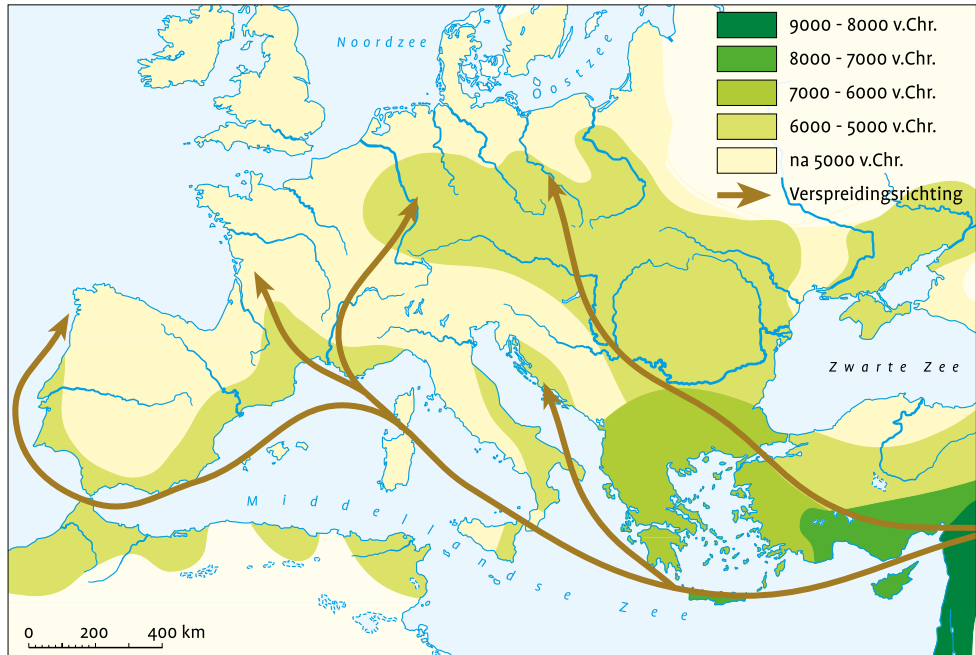
De eerste boeren leefden tussen 10.000 en 9000 v. Chr. in het Midden-Oosten, in een gebied dat de 'Vruchtbare Halvemaan' wordt genoemd. Vervolgens verspreidde de landbouw zich over de aangrenzende gebieden en uiteindelijk ook naar West-Europa. In de volgende subparagrafen wordt deze ontwikkeling besproken.

1.2.1 De Agrarische Revolutie

In de Vruchtbare Halvemaan, een heuvelachtig gebied in het huidige Turkije, Irak, Libanon, Israël en Syrië, kwamen natuurlijke graanvelden voor (zie figuur 1.3). In dit gebied ontstonden rond 9.000 v. Chr. de eerste agrarische samenlevingen. De overgang van jagen-verzamelen naar de landbouw had zoveel gevolgen, dat men ook wel spreekt over de Agrarische Revolutie. Het was een langdurige ontwikkeling met grote gevolgen:

- 1 De boeren gingen de natuur naar hun hand zetten.
- 2 De bevolking nam toe, omdat er meer voedsel beschikbaar was.
- 3 Sommige mensen werden vrijgesteld van werken op het land en konden zich specialiseren, bijvoorbeeld door het ontwikkelen van nieuwe technieken.
- 4 De samenleving werd gelaagd en complex. Er ontstond een hiërarchie met koningen, priesters, soldaten, boeren en slaven (zie ook subparagraaf 2.1.1).

FIGUUR 1.3 De verspreiding van de landbouw tussen 9.000 en 5.000 v. Chr.

In de Vruchtbare Halvemaan gingen boeren akkers met graan inzaaien. Wilde dieren als geiten, schapen, runderen en varkens moesten bij de akkers worden weggehouden. De volwassen dieren werden gedood, maar jonge dieren werden in gevangenschap opgefokt. Bij het fokken werd gelet op de tamheid van de dieren. Zo ontstonden kuddes vee die door herders werden gehoed. De boeren bleven in nederzettingen bij hun akkers wonen. Ze konden meer voedsel produceren, waardoor de bevolking in landbouwgebieden verder groeide. Uiteindelijk hoefde niet iedereen zich met werken op het land bezig te houden en konden sommige mensen zich specialiseren, bijvoorbeeld als pottenbakker. De boeren ontwikkelden nieuwe technieken, zoals het spinnen en weven van wol. Later werd ook het gebruik van metalen als koper, brons en later ijzer ontdekt (zie ook subparagraaf 1.2.3). Runderen, ezels en later ook paarden werden gebruikt als lastdier om goederen te dragen of, na de uitvinding van het wiel, als trekdier om een kar of ploeg te trekken. Het ploegen en bemesten van het land was een belangrijke vinding om de grond vruchtbaar te houden.

Het is niet geheel duidelijk waarom mensen hun bestaan als jager-verzamelaar opgaven en boer werden. Misschien waren de omstandigheden in de

Vruchtbare Halvemaan zo gunstig, dat men bijna vanzelfsprekend tot akkerbouw overging. De boeren breidden, gedwongen door bevolkingsgroei, de landbouwgrond buiten de Vruchtbare Halvemaan steeds verder uit door het kappen van bossen en door irrigatie.

Maar de ontwikkeling van de landbouw had niet alleen positieve gevolgen:

- Boeren moesten meer tijd besteden aan het verkrijgen van voedsel, dan jager-verzamelaars.
- De vroege vormen van landbouw leidden vaak tot erosie van de bodem.
- De afvalhopen bij de nederzettingen werden een bron van ziekten. Bovendien konden ziekten die bij dieren voorkwamen, worden overgedragen op de mens. Je kunt hierbij denken aan het griepvirus, de pest, pokken en recent het Covid-19 virus.

1.2.2 De eerste boeren in West-Europa

De boeren uit de Vruchtbare Halvemaan moesten het landbouwgebied door de bevolkingsgroei steeds verder uitbreiden. Rond 5.300 v. Chr. was het landbouwgebied zover uitgebreid, dat de eerste boeren West-Europa bereikten. Deze boeren van de zogeheten Bandkeramiekcultuur vestigden zich graag op de gemakkelijk te bewerken lössgrond. In Nederland vinden we deze kleiachtige grondsoort alleen in Zuid-Limburg. Er werden grote boerderijen gebouwd, die meer dan dertig meter lang waren. De akkers werden in het bos aangelegd op kaalgekapte plekken.

Archeologen gaven aan deze cultuur de naam bandkeramiekcultuur vanwege de opvallende versiering in de vorm van een band op aardewerk potten. Deze werden samen met stenen gebruiksvoorwerpen teruggevonden in grafkuilen.

Een andere groep landbouwers vormde de Trechterbekercultuur. Deze boeren leefden tussen 3.500 en 2.700 v. Chr. Zij kregen hun naam door de trechtervormige potten, bekertjes en schalen die samen met sieraden en wapens in een hunebed werden meegegeven aan de overledenen.

Hunebedden

De **hunebedden** zijn de meest opvallende prehistorische monumenten in Nederland. Deze bouwsels van grote stenen komen in heel Noordwest-Europa voor. In Nederland vinden we ze vooral in de provincie Drenthe. De hunebedden werden gebruikt als grafkelders. Ze werden gebouwd van grote zwerfstenen, die in de voorlaatste IJstijd door gletsjers hier naartoe waren geschoven. De bouw van een hunebed ging waarschijnlijk als volgt. Men gebruikte rollers op een ondergrond van balken of sleden. Misschien maakten de bouwers ook gebruik van de trekkracht van ossen. Met behulp van een aarden wal, houten palen en kleinere stenen werden de stenen in de goede positie gebracht. Later werd het geheel bedekt met een heuvel. Alle kieren werden met kleine stenen dichtgestopt (zie figuur 1.4).

1.2.3 Steen, brons en ijzer

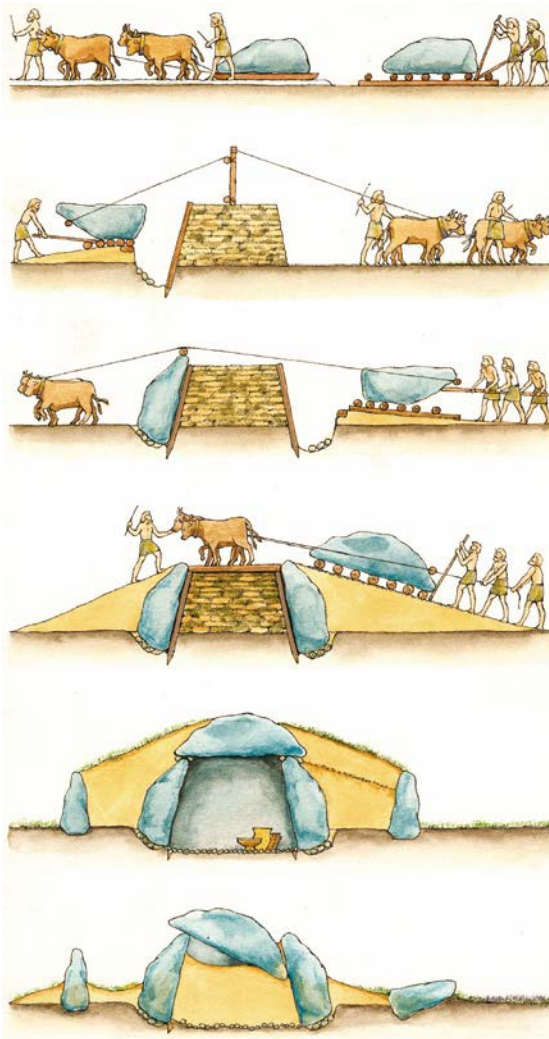
De eerste boeren maakten net als de jager-verzamelaars veel gebruik van stenen wapens en gereedschappen. Daarom wordt ook wel over de Steentijd gesproken. Vooral vuursteen werd veel gebruikt. Deze steensoort was voor hen even onmisbaar als voor ons staal. Vuursteen kon goed bewerkt worden door er in de lengterichting spanen vanaf te slaan. De randen van de afgeslagen stukken vuursteen waren zeer scherp en werden gebruikt voor bijlen, messen, boren en pijlpunten.

Rond 4.000 v. Chr. werd vuursteen zelfs door middel van mijnbouw opgegraven. In het Krijtland van Zuid-Limburg zijn vuursteenmijnen gevonden. Via schachten daalden de mijnwerkers af naar de vuursteenlagen. Ze maakten ondergrondse gangen om de knollen los te hakken. Bovengronds werden

daaruit halfproducten als ruwe bijlen en langwerpige spanen gehakt. Vervolgens werden deze tot op honderden kilometers afstand verhandeld. De gebruikers maakten vervolgens zelf de werktuigen die ze nodig hadden.

Geleidelijk aan werd ook het gebruik van metalen ontdekt en ging men daar wapens en gereedschappen van maken. Eerst werden voorwerpen van puur koper gemaakt. Deze waren nauwelijks bruikbaar, omdat koper te zacht en te buigzaam was. Door het mengen van koper en tin ontstond een legering, een mengsel van metaal, die veel bruikbaar was: brons. Rond 2.100 v. Chr. kwamen in Europa de eerste bronzen voorwerpen voor. Bronzen sieraden, bijlen en speerpunten werden gegoten in gietmallen. Vanaf 700 v. Chr. werd in Europa ook gebruikgemaakt van ijzer. Een groot voordeel van ijzer was dat het ijzererts op meer plaatsen kon worden gevonden dan koper- en tinerts. Bij het smelten van ijzer waren echter wel hoge temperaturen nodig. Dit vereiste nieuwe technologische inzichten.

FIGUUR 1.4 Reconstructie van de bouw van een hunebed

In het werkboek vind je **Theorievragen** bij deze paragraaf.

1.3 Religieuze uitingen: grottekeningen, beeldjes en grafgiften

Aangezien er geen schriftelijke bronnen uit dit tijdvak zijn gevonden, weten we niet wat de mensen toen dachten. Desondanks wordt aangenomen dat mensen in die tijd religieuze opvattingen hadden. Vaak staan kunstwerken in het teken van een religie. Dat zou dan ook kunnen gelden voor tekeningen en beelden uit de prehistorie. Deze kunstuitingen worden ook gezien als een belangrijk kenmerk van de homo sapiens: de mogelijkheid om de werkelijkheid te verbeelden.

In Spanje en Frankrijk zijn verschillende grotten gevonden waar jager-verzamelaars ongeveer 35.000 jaar geleden grottekeningen hebben gemaakt. De tekeningen zijn meestal afbeeldingen van dieren, zoals wisenten (bizons), herten en paarden. Soms staan er ook handafdrukken op de wanden van de grotten. Deze tekeningen worden vaak gezien als religieuze uitingen. Misschien hoopten de jagers hun goden gunstig te stemmen, of speelden ze een rol bij sjamaanrituelen.

Er zijn ook allerlei beeldjes teruggevonden. Een voorbeeld is het 'Mannetje van Willemstad'. Het is een houten beeldje van ongeveer vijftien centimeter, dat tussen de wortels van een boom werd gevonden bij de aanleg van de Deltawerken. Waarschijnlijk werd het beeldje geofferd bij een 'heilige boom'. In hunebedden zijn allerlei grafgiften teruggevonden, zoals trechterbekers, sieraden, wapens en gereedschappen. Deze giften aan de overledenen worden ook gezien als een bewijs van religieus besef. Het zou iets kunnen zeggen over een geloof in een hiernamaals, waarbij de doden giften meekregen voor hun reis naar het dodenrijk.

In het werkboek vind je **Theorievragen** bij deze paragraaf.

1.4 De bronnen van dit tijdvak

De kennis van de prehistorie, de tijd waar geen schriftelijke bronnen over zijn, is vooral gebaseerd op archeologie. In de volgende subparagrafen kun je lezen dat nauwkeurig archeologisch onderzoek zeer veel informatie over dit tijdvak kan geven.

1.4.1 Prehistorie

Prehistorie is de tijd waarover geen geschreven bronnen bekend zijn. Om toch iets te weten te komen over mensen in deze tijd, zijn we vooral afhankelijk van archeologische vondsten.

De prehistorie van een samenleving eindigt als er schriftelijke bronnen over die samenleving zijn. Dat kan per gebied sterk verschillen. Zo eindigde in het Midden-Oosten de prehistorie al vijfduizend jaar geleden, terwijl de prehistorie in West-Europa eindigde met de komst van de Romeinen ruim tweeduizend jaar geleden. Toen werd door de Romeinen geschreven over de bewoners van dit gebied. In sommige afgelegen gebieden in Nieuw-Guinea eindigde de prehistorie ruim tachtig jaar geleden. Toen landden daar Europese onderzoekers met een vliegtuig en schreven over hun contacten met de plaatselijke bewoners, de Papoea's.

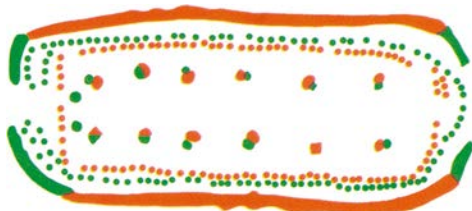
1.4.2 Archeologie

De kennis over de prehistorie is, door het ontbreken van geschreven bronnen, vooral gebaseerd op archeologische vondsten. Archeologie is de wetenschap die zich bezighoudt met het in kaart brengen van bodemsporen, het doen van opgravingen en het rapporteren en het interpreteren van vondsten (zie figuur 1.5, 1.6 en 1.7).

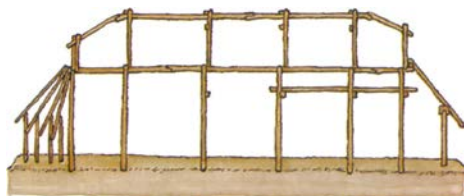
Archeologen zien zich vooral als de bewaarders van alles wat zich in de bodem bevindt, het 'bodemarchief'. Men gaat ervan uit dat latere generaties archeologen nog meer informatie uit een opgraving kunnen halen door het toepassen van nieuwe technieken. Opgravingen worden dan ook alleen verricht als het bodemarchief dreigt te verdwijnen. Dat gebeurt vaak bij stadsvernieuwing, uitbreidingen van steden en dorpen en de aanleg van verkeerswegen. Archeologisch onderzoek gebeurt heel systematisch. Het is vergelijkbaar met de behandeling van een plaats delict bij recherchewerk. De vindplaatsen en voorwerpen worden nauwkeurig getekend en in kaart gebracht. Allerlei nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen, zoals DNA-onderzoek, hebben de laatste veertig jaar regelmatig een nieuw licht geworpen op onze kennis van het verre verleden.

De grondlaag waarin een voorwerp wordt gevonden kan iets zeggen over de ouderdom. Er zijn ook methoden om de ouderdom van organisch materiaal nauwkeurig te bepalen. Dit gebeurt bijvoorbeeld met de C14-methode, waarbij het gehalte aan radioactieve koolstof wordt gemeten. Een andere nauwkeurige dateringsmethode is het jaarringonderzoek van houten voorwerpen. Hierbij kan de ouderdom van hout worden bepaald op basis van bekende reeksen jaarringen. Dit systeem is vergelijkbaar met een soort streepjescode.

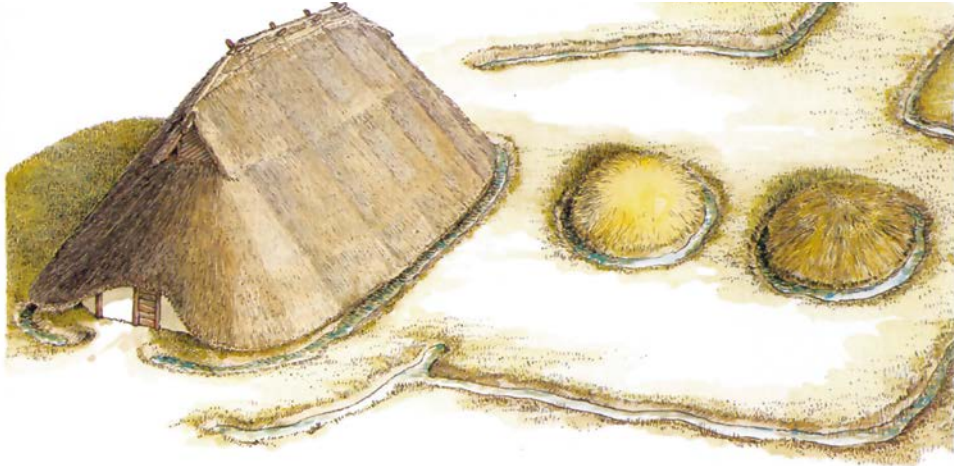
FIGUUR 1.5 Bodemsporen met paalgaten

FIGUUR 1.6 Reconstructie van palen in de paalgaten

FIGUUR 1.7 Reconstructie van een boerderij

Archeologen kunnen met weinig gegevens veel te weten komen. De sporen van palen in de bodem kunnen bijvoorbeeld iets zeggen over de bouw van woningen. Rond vuurplaatsen en in afvalhopen is voor archeologen vaak informatie te vinden over voedingsgewoonten. Het is sterk afhankelijk van de grondsoort of er veel of weinig is terug te vinden. In veen blijft veel organisch materiaal, als hout en leer, bewaard. Een bekend voorbeeld van een goed bewaarde vondst uit het veen is het **meisje van Yde** (Drenthe). Dit veenlijk heeft ongeveer tweeduizend jaar in het veen gelegen, toch zijn haar huid, haar en mantel goed bewaard gebleven. In zand verdwijnt het organisch materiaal, maar er blijven soms wel verkleuringen in de bodem over.

1.4.3 Culturele antropologie

Een andere belangrijke wetenschap die kennis oplevert over het leven in de prehistorie is de culturele antropologie. Men gaat ervan uit dat de tegenwoordige mens in zijn manier van denken en handelen niet veel verschilt van mensen in de prehistorie. Er wordt dan ook vaak gebruikgemaakt van gegevens die in het begin van de twintigste eeuw zijn verzameld over de leefwijze van volkeren als de Eskimo's (of Inuit) in het Noordpoolgebied, de Yanomami-indianen in het Amazonegebied en de Papoea's in Nieuw-Guinea.

In het werkboek vind je **Theorievragen** bij deze paragraaf.

Musea met collecties over dit tijdvak

- Alphen aan den Rijn: Archeon (reconstructies archeologie)
- Assen: Drents Museum (archeologie)
- Borger (Drenthe): Hunebedcentrum
- Castricum: Huis van Hilde, Archeologisch Informatiecentrum
- Leiden: Rijksmuseum voor Oudheden (RMO) (archeologie)

Kijkbronnen bij de volgende begrippen uit dit tijdvak

Trijtje

Hunebedden

Samenvatting Tijd van jagers en boeren

1.1 Jager-verzamelaars

Er hebben verschillende menssoorten bestaan. Homo sapiens (de verstandige mens) is de enige overgebleven mensensoort. Deze verspreidde zich vanuit Afrika over de rest van de wereld. Ongeveer 40.000 jaar geleden verscheen Homo sapiens ook in Europa. Zij leefden, als **jager-verzamelaars**, van alles wat de **natuur** hen opbracht.

Het **klimaat** had veel invloed op het leven van de jager-verzamelaars. Ongeveer 13.000 jaar geleden verdween de extreme kou van de **IJstijd** en maakte plaats voor een **toendraklimaat**. In West-Europa trokken toen **rendierjagers** rond. Zij leefden als **nomaden**, omdat ze rekening moesten houden met het trekgedrag van de rendieren. Deze leverden hun voedsel, gereedschap en huiden. Er werd ook **vuursteen** gebruikt om gereedschappen en wapens te maken. **Jager-verzamelaars** leefden in kleine groepen en hadden **weinig bezittingen**. Er zijn dan ook weinig archeologische sporen teruggevonden.

Door verdere opwarming van het klimaat raakte het gebied begroeid met planten en bomen waar allerlei dieren op afkwamen. Er ontstonden meren en rivieren met vis. Rond 7000 v. Chr. konden jager-verzamelaars voldoende voedsel vinden om langer op één plaats te wonen. Ze leefden **half-nomadisch** in een zomer- en winterkamp. In één van deze jagerskampen werd het skelet van een vrouw uit ca. 5000 v. Chr. opgegraven. De archeologen noemden haar **Trijntje**.

1.2 De overgang van jagen en verzamelen naar landbouw

Tussen 10.000 en 9.000 v. Chr. gingen de eerste mensen over op **landbouw**. Dit gebeurde in het **Midden-Oosten**. De overgang van jagen-verzamelen naar landbouw bracht veel nieuwe mogelijkheden en veranderingen. Daarom wordt gesproken over de **Agrarische Revolutie**.

Boeren **zetten de natuur naar hun hand** door het kappen van bos of graven van irrigatiekanalen. Ze woonden op **een vaste plaats** en begroeven hun doden met **grafgiften** in de buurt van de nederzetting. Ze produceerden veel voedsel. Dat leidde tot **bevolkingsgroei**, daarom moesten nieuwe gebieden worden ontgonnen of veroverd. Niet iedereen hoefde op het land te werken. Dat leidde tot **specialisaties** als ambachtslieden, soldaten en priesters. Er werden in de loop der tijd **nieuwe technieken en uitvindingen** ontwikkeld, zoals spinnen en weven van wol en het gebruik van metalen (koper, brons en ijzer).

De landbouw verspreidde zich in de loop van 4000 jaar naar West-Europa. De eerste landbouwcultuur in West-Europa was de **Bandkeramiekcultuur** (ca. 5000 v. Chr), genoemd naar de potten die in graven werden gevonden. Deze boeren bouwden grote boerderijen op de vruchtbare lössgrond van **Zuid-Limburg**.

De bekendste landbouwcultuur is de **Trechterbekercultuur** (tussen 3500 en 2700 v. Chr.), genoemd naar de trechtvormige potten in **hunebedden**. Deze grafkelders, gemaakt van grote zwerfstenen uit een IJstijd, vinden we in de provincie **Drenthe**.

1.3 Religieuze uitingen: grottekeningen, beeldjes en grafgiften

Er zijn geen schriftelijke bronnen uit dit tijdvak. We weten niet wat mensen toen dachten. Toch wordt aangenomen dat zij een religieus besef of **geloof** hadden. Voorbeelden zijn: **grottekeningen** uit ca. 35.000 v. C. in Frankrijk en Spanje, **grafgiften** in hunebedden (tussen 3500 en 2700 v. Chr.) en begraven voorwerpen die als **offergaven** worden gezien.

1.4 De bronnen van dit tijdvak

De **prehistorie** is de tijd waaruit geen geschreven bronnen bekend zijn. Onze kennis is vooral gebaseerd op **archeologisch onderzoek**. Archeologen zijn de bewaarders van het bodemarchief. Opgravingen worden eigenlijk alleen verricht, als een vindplaats dreigt te verdwijnen. Archeologisch onderzoek gebeurt heel systematisch, zodat archeologen met weinig gegevens toch veel te weten komen.

Begrippen

1

Agrarische Revolutie	De overgang van jagen-verzamelen naar landbouw, tussen 10.000 en 9000 v. Chr., bracht veel veranderingen. Daarom wordt gesproken over een revolutie. Er ontstond een complexe samenleving en er werden veel nieuwe technieken ontwikkeld.
Archeologie	De wetenschap die systematisch opgravingen verricht. Opgravingen worden alleen gedaan als een vindplaats wordt bedreigd. Archeologen zijn vooral de beheerders van het bodemarchief.
Bandkeramiekcultuur	De eerste boeren in Midden- en West-Europa rond 5300 v. Chr. legden akkers aan op de vruchtbare lössgrond. Daardoor vestigden zij zich ook in Zuid-Limburg. Zij maakten aardewerk met een opvallende bandversiering.
Grafgiften	Veel archeologische vondsten worden gedaan in begraafplaatsen. In het verleden werden vaak wapens, gereedschap en aardewerk meegegeven in graven. Dit wordt gezien als een geloof in een hiernamaals.
Grottekeningen	In Spanje en Frankrijk zijn veel tekeningen van dieren in grotten gevonden. Ze werden ongeveer 35.000 jaar geleden door jager-verzamelaars gemaakt. Men denkt dat deze een rol speelden bij rituelen.
Hunebed	Deze grafkamers werden rond 3000 v. Chr. gebouwd door de boeren van de trechterbekercultuur. In Nederland vinden we deze begraafplaatsen vooral in Drenthe.
IJstijd	Perioden van extreme kou, waardoor ook in West-Europa een poolklimaat heerste. Aan het eind van de laatste IJstijd rond 10.000 v. Chr. leefden hier rendierjagers.
Mammoet	Een dichtbehaard familielid van de olifant. De laatsten stierven 4000 jaar geleden in Siberië. Deze dieren waren goed aangepast aan het koude klimaat tijdens de IJstijd.
Nomadische leefwijze	Jager-verzamelaars leefden als nomaden. Ze hadden geen permanente nederzettingen en trokken van plek naar plek bij het jagen en verzamelen.

Prehistorie	De periode in het verleden waarover geen geschreven bronnen bestaan. Archeologie is de belangrijkste wetenschap om kennis over de prehistorie te krijgen.
Rendierjagers	Jager-verzamelaars die in de laatste IJstijd tot ongeveer 10.000 v. Chr. in West-Europa leefden op de toendra. Zij hielden rekening met het trekgedrag van de rendieren, daarom leefden zij als nomaden.
Toendraklimaat	Een koud en droog klimaat waar de temperatuur in de korte zomer niet boven de tien graden komt. Daardoor ontstaat de toendra: een boomloos gebied met mossen, grassen en dwergstruiken. Aan het eind van de IJstijd, rond 10.000 v. Chr., was West-Europa voor een groot deel een toendragebied.
Trechterbekercultuur	Een volk van boeren dat rond 3000 v. Chr. hunebedden bouwde. Zij gaven aardewerk in de vorm van trechters aan de doden mee.
Vruchtbare Halvemaan	Een heuvelachtig gebied in het huidige Irak, Syrië, Turkije, Libanon en Israël waar tussen 10.000 en 9000 v. Chr. de landbouw ontstond. Hier gingen boeren voor het eerst graan telen en vee houden.
Vuursteen	Een goed bewerkbare steensoort. Afgeslagen vuursteen heeft scherpe randen en werd als mes of pijlpunt gebruikt.

Test je kennis

1

-
- 1.1** Leg uit waarom dit tijdvak de tijd van jagers en boeren wordt genoemd.
 - 1.2** Leg uit hoe de mens zich over de wereld heeft verspreid.
 - 1.3** Vergelijk de invloed van het klimaat op de leefwijze van jagers-verzamelaars in Europa met die in tropische gebieden.
 - 1.4** Waarom leidden rendierjagers een nomadisch bestaan?
 - 1.5** Waarom speelde het vuur voor deze mensen een grote rol?
 - 1.6** Waarom wordt de vondst van 'Trijntje' als bijzonder gezien?
 - 1.7** Waar ontstonden de eerste agrarische samenlevingen?
 - 1.8** Wat wordt bedoeld met de Agrarische Revolutie?
 - 1.9** Welke gevolgen had de Agrarische Revolutie?
 - 1.10** Waarom zijn er in Nederland alleen in Zuid-Limburg vondsten van de Bandkeramiekcultuur gedaan?
 - 1.11** Waarvoor werden hunebedden gebruikt?
 - 1.12** Leg uit hoe een hunebed werd gebouwd.
 - 1.13** Waarom staan de bouwers van hunebedden bekend als de Trechterbeker-cultuur?
 - 1.14** Waarvoor werd in de tijd van jagers en boeren vuursteen gebruikt?
 - 1.15** Welke metalen werden door landbouwsamenlevingen gebruikt?
 - 1.16** Waarom zijn er minder archeologische vondsten van nomadische culturen dan van landbouwculturen?
 - 1.16** Welke voorbeelden zijn er van religieus besef in dit tijdvak?
 - 1.17** Wat wordt bedoeld met het begrip 'prehistorie'?

- 1.18** Bekijk figuur 1.1 op p. 13. Welke onderdelen van de tekening zijn gemaakt op basis van archeologisch onderzoek en welke op basis van culturele antropologie? Kies uit: kleding, vuurstenen speerpunten, tenten, vuurstenen pijlpunten.

In het werkboek vind je bij dit hoofdstuk **Opdrachten bij het tijdvak.**

Doe de toets op de website. Daar vind je ook de antwoorden op de *Test je kennis*-vragen en de opdrachten uit het werkboek.
